

De Veluwe als hotspot van **wilde bomen en struiken**

tekst Bert Maes, foto's Bert Maes en De Hoge Veluwe

Bloeiende wilde appel.

De Veluwe met zijn stuwwallen en beekdalen is het grootste oude boslandschap van Nederland. Het herbergt de grootste wilde zomereik-, wintereik- en beukpopulaties van ons land. Ruim twintig jaar geleden brachten Ecologisch Adviesbureau Maes en bureau BRONNEN voor het eerst alle oude boskernen en wilde bomen en struiken in kaart. Helaas zijn ze nog steeds een blinde vlek in het natuurbeheer, waardoor hun toekomst ongewis is. Hoe kunnen we er toch voor zorgen dat mensen aan het eind van deze eeuw nog steeds van onze mooiste bosparels kunnen genieten? Door een snelle verandering van het natuurbeheer, meent Bert Maes, boscoloog, cultuurhistoricus en specialist in wilde bomen en struiken.

In het natuurgebied Beekbergerwoud kun je weer een beetje ervaren hoe nat het voormalige bos moet zijn geweest.

Het Beekbergerwoud 'Krakende en dreunende viel boom na boom'

tekst: Gerrit Breman, foto's Gerrit Breman, Hans Dijkstra/gaw.nl

Het Beekbergerwoud wordt wel het 'laatste oerbos van Nederland' genoemd, al is die claim onterecht. Nederland heeft geen bos dat niet door de mens is beroerd, en dat geldt zeker ook voor het 'Woud', dat in 1869 is gekapt. Toch spreekt het bos sterk tot de verbeelding. De botanische rijkdom ervan wordt in veel oude geschriften geroemd. Hoe het bos er ooit heeft uitgezien, kunnen we weer een klein beetje ervaren. Natuurmonumenten werkt sinds 2006 aan natuurherstel in het deel westelijk van de A50.

Met de natuur mee

Landschapshistoricus Gerrit Breman combineert zijn fascinatie voor oude kaarten met nog zichtbare historische sporen in het landschap. In deze serie buigt hij zich over het grondgebruik in vroegere tijden. Deze keer zocht hij naar sporen van het ooit zo natte en ondoordringbare Beekbergerwoud.

Tot 1869 was het Woud onderdeel van de Lierdermark bij Beekbergen; het was gemeenschappelijk eigendom van de geërfden (mede-eigenaren). Mede-eigenaar was je als je een eigen erf en huis had. Voor het gemeenschappelijke gebruik en beheer van de heiden en bossen organiseerde de markegenootschap jaarlijks een vergadering om afspraken te maken over bijvoorbeeld het weiden van schaapskudden en het kappen van bomen. De bomen op de droge gronden waren relatief gemakkelijk te kappen. Het hout werd verkocht of – na toestemming van de vergadering – door de geërfden zelf gebruikt. De opbrengst uit verkoop, het dividend, werd onder de geërfden verdeeld.

Het Woud was voor de geërfden een geval apart. Daar kon je niet gemakkelijk hout oogsten. Door de geologische omstandigheden was het een buitengewoon nat bos, dat voortdurend met kwelwater werd gevoed. En de waterafvoer stagneerde door een rug aan de noordzijde. Zelfs in droge zomers stond op veel plaatsen nog zoveel water, dat je er niet in kon. Op de hogere delen, de horsten, van het licht geaccidenteerde terrein groeiden eiken en in de lagere delen elzen en essen, die tot in de toppen begroeid waren met 'eilooft', klimop. Dat is hier en daar weer te zien.

Alleen 's winters, als het water bevroren was, kon je er komen. Dan werden de elzenstammen net boven het ijs afgehaakt en kon het hout over het ijs worden afgevoerd. In het voorjaar liepen de stammen op zo'n meter hoogte weer uit. Door deze manier van exploiteren werd het bos een bijna ondoordringbare jungle. Het elzenbos leverde relatief weinig dividend op en de geërfden moesten voor een beetje hout ook nog eens veel moeite doen. Dat stond de geërfden slecht aan. Ze wilden hun woeste grond – letterlijk – te gelde maken. Dat kon door het bos te

In de oude Veluwe boskernen groeien nog de echte wilde ofwel autochtone inheemse bomen en struiken, soorten die zich hier na de laatste ijstijd, ruim 10.000 jaar geleden, spontaan hebben gevestigd. De grootste populaties zijn die van wilde winterelken en wilde beuken, geconcentreerd op de leemhoudende bosbodems op de stuwwal. Eeuwenlang werd het merendeel van de bossen door dorpsbewoners gemeenschappelijk beheerd (marken-, malen- en buurtbossen) en benut. Op de noordelijke Veluwe komen nog steeds de nodige oude malenbossen voor met de vermaarde grillige 'dansende' beuken. Het Speulder- en Sprielderbos bij Garderen en Ermelo wordt zelfs het 'bos van de dansende bomen' genoemd. Recent onderzoek in het Elspeterbos heeft duidelijk gemaakt dat deze oude bossen ontstaan zijn vanuit doorgegroei eiken- en beukenhakhoutbos en middenbos (een hakhoutbos met verspreide opgaande bomen die overstaanders worden genoemd). Oude meerstammige beuken en eiken met verdikte stamvoeten herinneren hier en daar aan dit hakhoutverleden. Het hakhoutstelsel was een wijze van bosbeheer, waarbij de bomen in cycli van circa acht tot twaalf jaar tot net boven de stambasis werden gekapt. De bomen liepen daarna weer uit. Het slimme hiervan was dat er geen nieuwe bomen hoefden worden aangeplant. Het gehakte hout werd voor van alles gebruikt, onder meer als brandhout, veevoer (eikels voor varkens), bouw- en meubelhout, gereedschap en zelfs voor de vervaardiging van inkt. De schors van eiken was eeuwenlang looistof voor het leer. Kortom, behalve een rijke natuur herbergt de Veluwe een rijk levend cultuurhistorisch erfgoed.

Migratieroutes vanuit Midden- en Zuid-Europa

Doordat dorpelingen eeuwenlang hun plantgoed opkweekten uit eikels en noten uit het eigen bos, is het wilde genetische materiaal goed behouden gebleven. Recent DNA-onderzoek heeft dat nog eens bevestigd. Aan de hand van het DNA van de bomen is te zien dat onze Veluwe zomer- en winterelken afkomstig zijn van het huidige Iberisch schiereiland. Na de laatste ijstijd zijn de eiken in de richting van ons land gaan migreren. In de oostelijke Veluwerand zijn ook eiken aangetroffen die de Italiaanse migratieroute hebben gevolgd. Van andere boomsoorten kennen we zo'n geschie-

Meerstammige beuken met verdikte stamvoet | verraden hun hakhoutverleden. In een hakhoutbos werden bomen niet helemaal, maar tot net boven de stambasis gekapt. Op de stronk (stobbe) liet men soms een 'spaartelg' staan, waaruit dan wvweer een nieuwe boom kon groeien.

denis van na de laatste ijstijd nog niet precies. De beuken kwamen schoorvoetend vanaf zo'n vierduizend jaar geleden vanuit meerdere refugia in Zuid- en Midden-Europa – waar ze zich in de koude tijden hebben kunnen handhaven – naar het noorden. De populaties van de zomerelk, winterelk, fladderielk en wilde appel zijn duizenden jaren oud, zelfs ouder dan de hunebedden! Individuele stoven van hakhoutelken kunnen eeuwen oud zijn.

Veluwe wilde bomen en struiken

Bossen kun je onderscheiden in habitattypen, genoemd naar de dominant voorkomende boomsoorten. Natuurlijk vind je er ook andere soorten. Dat geldt ook voor het habitattype eiken-beukenbos op de stuwwallen, hoewel daar niet zoveel andere boom- en struiksoorten voorkomen. Maar de soorten die er zijn, zijn wel karakteristiek voor dit type bos. Behalve de wilde beuk, de twee eikensoorten, en de niet zeldzaam voorkomende basterdeik (de spontane kruising van zomer- en winterelk), zien we er autochtone populaties van wilde appel, ruwe berk, ratelpopulier, jeneverbes, wilde lijsterbes, sporkehout, wilde kamperfoelie, kilmop, hulst, rode- en blauwe bosbes, kraaihei, dophei, struikhei, kruipbrem, stekelbrem, gaspeldoorn en brem. Op de Noord-Veluwe richting het beekdal van de Hierdense en Staverdense Beek zien we in het eiken-beukenbos ook es, zwarte els, zachte

berk, fladderielk, gewone vogelkers, zwarte bes, bitterzoet, wilde kardinaalsmuts, wegedoorn, sleedoorn, Gelderse roos, schietwilg, geoorde wilg, grauwe wilg, boswilg, rode kornoelje, gewone vlier en wilde gagele. Weinig bekend is dat van de zeer algemeen voorkomende beuken, er nog maar enkele als 'wilde beuk' geboekstaafd kunnen worden. Die soort zou op de Rode Lijst moeten staan. Een bedreiging voor de inheemse soorten is dat steeds meer cultuurvariëteiten van allerlei soorten uit tuinen en parken en vanuit houtproductiepercelen zich spontaan uitzaaïen en de oorspronkelijke bomen verdringen. Vrijwel zeker zijn er inmiddels ook wilde soorten verdwenen, zoals de wilde peer, ruwe iep,

Doorgegroei hakhoutbos van winterelken bij Elspeet (de Krijl).

Duitse brem, heggenroos, zuurbes en grove den. De vierhonderdjarige grove den van Wolfheze, die zeventien jaar geleden is omgewaaid, was mogelijk de laatste 'wilde den'. Ofschoon de toenmalige eigenwijze beheerder het verbod, werden toch nog vier boompjes opgekweekt van de laatste geraapte dennenappels. Van diverse andere soorten, als wegedoorn en gewone vogelkers, is de populatie zo klein en zijn de aantallen zo gering geworden dat aanplant met autochtoon plantgoed noodzakelijk is om de soort te behouden.

De ouderdom van de Veluwe bomen is een bron van overdrijving én onderschatting. Opgaaende bomen, denkend aan eiken van 3 tot 5 meter in omtrek, zullen maximaal twee- tot vierhonderd jaar oud zijn. De dikste beuken van Middachten van circa 5 meter omtrek waren geplant in 1767 (gekapt in 2006) en destijds 239 jaar oud. Aanzienlijk ouder dan mensen vaak denken kunnen hakhoutstoven zijn. Op de Veluwe zijn eikenstoven van 25 à 36 meter omtrek, waarvan de ouderdom onbekend is, maar die een zeer hoge leeftijd kunnen hebben. Tot nu toe bestaat er geen techniek om een exacte leeftijd vast te stellen, zoals bij opgaande bomen. Dat komt doordat van de meerstammige hakhoutstoven de kern al lang is verdwenen en ook wortels vervangen kunnen zijn.

De grootste eikenhakhoutstoot in Nederland, 36 meter omtrek, vind je bij Maanschoten.

Wilde hulst, vrouwelijke boom, bij Houtdorp.

Ander bosbeheer

Vanwege de karakteristieke bostypen en de omvang ervan is de Veluwe aangewezen als beschermd Natura 2000-gebied. Toch blijkt instandhouding niet eenvoudig. Misschien wel omdat we te veel tegelijk willen met onze bossen: recreatie, wildernis, jagen, houtproductie, beleving van cultuurhistorie en sinds kort ook extra boomaanplant voor vastlegging van CO₂ (zie de nationale Bossenstrategie). Met dat laatste dreigen we een groot probleem binnen te halen. Als de wilde, autochtone bomen niet direct op voorraad zijn, wordt vaak niet een paar jaar gewacht maar kiezen natuurterreinbeheerders toch maar voor bomen die eigenlijk niet op de Veluwe thuishoren. Eveneens worden vanwege het veranderende klimaat boomsoorten aangeplant, die hier niet passen en het bos juist verslechteren. Vanuit het niet zo lange verleden weten we wat dit kan betekenen. Ten behoeve van de bosbouw en houtproductie zijn allerhande boomsoorten aangeplant, wat vaak ten koste is gegaan van het eeuwenoude Veluwebos. Vooral in de tweede helft van de 20e eeuw moesten veel oude boskernen eraan geloven: ze zijn omgehakt en vervangen door houtproductiebossen.

Blinde vlek

De wilde inheemse bomen en struiken zijn een blinde vlek in onze kennis en in het bosbeheer.

Pas sinds ongeveer 1990 komt er geleidelijk meer aandacht voor de wilde houtige soorten en doen we onderzoek naar hun groeiplaatsen. Sinds 2002 beheert Staatsbosbeheer een levende genenbank van de wilde zeldzame inheemse boom- en struiksoorten. Inmiddels is in allerlei bossen in ons land genetisch plantgoed verzameld. Daarmee wordt het genetisch bronnenmateriaal veiliggesteld en kunnen stekken en zaden worden benut voor het opkweken van nieuw autochtoon plantgoed. In de levende genenbank staan nu bijvoorbeeld ook nakomelingen van de wilde appels en fladderiepen van de Veluwe. De aanplant van wilde inheemse soorten is in de Veluwe bossen geen gemakkelijke opgave. Het vele wild eet graag van de smakelijke takken, bladeren en stammetjes van jonge loofboompjes. De aanplant moet daarom goed beschermd worden. Andere bedreigingen zijn – zoals al genoemd – de aanplant van bomen die hier van nature niet thuishoren en de stikstofdepositie door met name de landbouw. Gelukkig zijn er ook initiatieven die positief kunnen uitpakken voor wilde inheemse soorten. Met de huidige kennis van de boom- en struiksoorten die bij het eiken-beukenbos en de beekdalbostypen horen, kan een beter beheerplan worden opgesteld en kunnen bij aanplant de juiste keuzen worden gemaakt. Voor Natura 2000-bossen geldt dat het natuur-beheer gericht moet zijn op onder

meer de wilde bomen en struiken. De plannen voor grotere robuuste natuurlijke bossen, met omvorming van houtproductie- naar autochtoon bos, worden steeds concreter. Zo'n omvorming kan alleen met wild, inheems plantgoed. Linde, esdoorn en boomhazelaar bijvoorbeeld horen beslist niet thuis in de Veluwe oude boskernen. Aanplant van nieuw bos pal tegen oude bosranden moet vermeden worden, omdat bijzondere lichtvragende autochtone soorten vaak juist daar groeien en dan in de knel komen.

Succesvolle acties

Tot voor kort werd vooral gedacht dat we natuurbeheer 'aan de natuur moeten overlaten' en dat het 'bos zichzelf wel reguleert'. Inmiddels wordt steeds duidelijker dat we om kwetsbare en bedreigde wilde bomen en de karakteristieke bostypen te behouden, die moeten beheren. Met name lichtminnende soorten als eiken en wilde appel komen in de knel bij nietsdoen. Het bos wordt dan te donker. Dat hebben we zien gebeuren in de oude malenbossen. De wilde eiken en wilde appels zijn er sinds 1950 gehalveerd, vooral door lichtgebrek. Bovendien verdringen invasieve exoten zoals Japanse hulst, diverse hulstcultivars, de IJsterbesspiraea, Amerikaanse vogelkers, Virginische vogelkers en

dijkviltbraam de wilde soorten. Ze zaaien zich uit vanuit de houtproductiebossen van bijvoorbeeld Japanse lariks, douglasspar, fijnspar, zilversparsoorten en niet-wilde beuk. Er is alle reden om het concept van bosreservaat, waar nietsdoen het uitgangspunt is, nog eens goed onder de loep te nemen. Juist daar is de snelle achteruitgang van het bos heel goed te zien. Er zijn gelukkig ook succesvolle acties. De laatste populatie wilde appel op de Hoge Veluwe wordt goed beschermd. De Amerikaanse vogelkers is verwijderd en om de appelbomen heen zijn rasters gezet om vraat van reeën en wilde zwijnen te voorkomen. Verder hebben medewerkers van De Hoge Veluwe in coronatijd boompjes uit zaden van de wilde appel opgekweekt. In januari zijn er 72 geplant. Een andere actie voor de wilde appel komt van Staatsbosbeheer. In het voorjaar van 2018 hebben kinderen van de Jac. P. Thijsseschool uit Renkum vijftig wilde appelbomen geplant op de Boersberg bij Doorwerth. Van bosdelen die door een raster tegen wild beschermd worden, is al langer bekend dat de bomen zonder wildvraat zich volop kunnen uitzaaïen. In het Speulder- en Sprielder Bos en het Elspeterbos kregen wilde wintereiken de afgelopen jaren ruimte voor verjonging met nieuwe boompjes door de beuken erom-

Beschermde appelboompjes.

heen te ringen, waardoor deze langzamerhand afsterven. Ander positief nieuws is dat de provincie het belang van grotere robuuste natuurbossen steeds meer erkent en daarom pleit voor omvorming van houtproductiebossen tussen oude boskernen (zo noemen we de oude bossen met nog de echte wilde bomen en struiken), waardoor er weer meer genetische uitwisseling tussen de oude boskernen kan gaan plaatsvinden

De toekomst

Het beheer van de Veluwe met zijn vele doelstellingen en uiteenlopende functies is niet gemakkelijk. Als een van de oprichters van de Bekenwerkgroep Nederland heb ik met leedwezen geconstateerd dat enkele jaren geleden, na langere achteruitgang, de karakteristieke vegetatie van de waterplanten van de Staverdensed Beek geheel is verdwenen. Het was voor Nederland de allerlaatste beek met nog de authentieke flora voor stromend water. Toch was die teloorgang te vermijden geweest. Een mooi doel is daarom om eind deze eeuw nog wel de oude Veluwe bossen te kunnen laten zien met de wilde bomen en struiken die er thuishoren. Met de huidige kennis is dat goed mogelijk, een vanzelfsprekendheid is dat helaas niet.

Vrijgestelde grote wintereiken in het Elspeterbos.